

Dr. Zoran JANJETOVIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

E-mail: kokanzokan@yahoo.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:314.7:323.15(497:560)001.85 "1950" Kerimi Kadri S. (051)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.499>

**ODGOVOR GOSPODINU SALIMU KADRIJU KERIMIJU
NA „NAUČNU” KRITIKU MOG ČLANKA O
ISELJAVANJU KOSOVSKOMETOHIJSKIH ALBANACA
PEDESETIH GODINA XX VEKA¹**

Apstrakt: *Rad argumentovano, pobijajući tačku po tačku, uz korištenje relevantne literature pobija kritike Salim K. Kerimija našeg članka o iseljavanju kosovskometohijskih Albanaca u Tursku 1950-ih godina koji je izašao u časopisu Tokovi istorije. Razmotrena su izvrtanja, podmetanja i neutemeljene tvrdnje g. Kerimija čija je teza da su jugoslovenske vlasti na silu htele da isele muslimane pedesetih godina.*

Ključne reči: *Iseljavanje, muslimani, Jugoslavija, Makedonija, Turci, Albanci, Turska, Kosovo, Metohija.*

**RESPONSE TO MR. SALIM KADRI KERIMI REGARDING HIS
'SCIENTIFIC' CRITIQUE OF MY ARTICLE ON THE EMIGRATION
OF KOSOVO-METOHIJA ALBANIANS IN THE 1950s**

Abstract: *Adducing arguments underpinned by relevant literature the article refutes point by point the Salim K. Kerimi's critique of our article on emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s that appeared in the journal Tokovi istorije. Discussed are all Kerimi's distortions, imputations and baseless claims, who's thesis is that the Yugoslav authorities allegedly wanted to force the muslims to emigrate in the 1950s.*

¹ Salim Kadri Kerimi je u časopisu *Historijski pogledi*, br. 11, otvorio *Polemiku* oko rada dr. Zorana Janjetovića. Vidi: Salim Kadri Kerimi, Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića o iseljavanju muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku, *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, Tuzla 2024, 477-495. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.477>). Sa ovim radom, *Odgovor gospodinu Salimu Kadriju Kerimiju na "naučnu" kritiku mog članka o iseljavanju kosovskometohijskih Albanaca pedesetih godina XX veka, završava se Polemika* između dr. Zorana Janjetovića i gospodina Salim Kadri Kerimija.

Key Words: *Emigration, muslims, Yugoslavia, Macedonia, Turks, Albanians, Turkey, Kosovo, Metohija.*

U časopisu *Historijski pogledi* br. 11, g. Salim Kadri Kerimi je na čak petnaest strana dao vrlo kritički prikaz mog članka (izašlog pre više od dve godine!) o iseljavanju kosovskometohijskih Albanaca u Tursku pedesetih godina XX veka. U njemu mi je, ukratko rečeno, prebacio nenaučnost, anahroničnost i (istina implicitno) političku (nacionalističku) tendenciju. Treba odmah reći da metoda koju je g. Kerimi primenio tj. lepljenje etiketa i izvrtnje – kako istorijskih činjenica, tako i onoga šta sam ja napisao u članku – svakako nisu odlike naučne kritike. Da bih, ne g. Kerimija nego čitaoc, uverio u istinitost moje tvrdnje iz prethodne rečenice, i neutemeljenost tvrdnji g. Kerimija, ja ću se u svom odgovoru služiti samo naučnom metodom i argumentacijom.

Podimo redom. Pre svega, daleko je od istine tvrdnja da su svi izvori dostupni kako to iznosi g. Kerimi. To ne važi ni za jugoslovenske, a posebno ne za turske izvore. To posebno važi ako se u dugoročnijoj perspektivi sagledava broj imgranata (od 1878. ili 1912. do šezdesetih godina XX veka). Isto važi za pojedine zemlje iz kojih su se iseljavali.² Ne vidim šta je neutemeljeno u tvrdnji da se muslimansko stanovništvo od kraja XVII veka povlačilo sa teritorija koje je Osmansko carstvo gubilo.³ To je toliko notorna činjenica da bi zaista bilo teško dokazati suprotno. Jasno je da se taj proces, zavisno od vremena, mesta i konkretnih uslova odvijao različito i različitim intenzitetom tokom više od 250 godina, kao što je jasno i da se ja u ovom članku nisam mogao baviti svim tim aspektima već sam ga samo spomenuo želeći da emigraciju iz 1950-ih stavim u širi i duži istorijski kontekst. Ja sam se posvetio samo onim okolnostima koje su bile bitne za pitanje iseljavanja *Albanaca sa Kosova i Metohije* tokom pedesetih godina XX veka, pa sam se zbog toga zadržao na iseljavanju Turaka iz Makedonije. Zato nije metodološki ispravno kad mi g. Kerimi prebacuje što se posle navođenja notorne istorijske činjenice nisam upustio u njenu eksplikaciju.

² A. Elif Becan citira *procene* turskih istoričara (dakle ne precizne službene statistike!) po kojima je između 1923. i 1939. godine iz Bugarske, Rumunije i Jugoslavije u Tursku došlo oko 430.000 useljenika, dok ih je od 1946. do 1960. po njihovim *procenama* došlo oko 306.000. A. Elif Becan, *Une famille Étrangère. L'accueil des immigrants musulmans des Balkans en Turquie (1923-1964)*, Doktorska teza (École des Hautes Études en Sciences Sociales) 2021, 46-47.

³ Za kratak pregled od 1830-ih v. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison (University of Wisconsin) 1985, 65-75. Za opširniji pregled iseljavanja, bega i proterivanja muslimanskog stanovništva vidi: Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton (The Darwin Press) 1995. Mana ovih dela je što ne pokrivaju ranije razdoblje. I iz Bosne i Hercegovine je tokom austro-ugarske vladavine 1878-1914. u Osmansko carstvo otišlo oko 65.000 ljudi – najvećim delom muslimana. Deo ulme je emigraciju čak proglasio verskom obavezom, a Šejh-ul-islam iz Carigrada je 1887. godine izdao i fetvu u tom smislu. Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo (Udruženje za modernu historiju) 2023, 30.

Više nego metodološki neispravno je to što mi g. Kerimi prebacuje da sam ga proglasio za albanskog autora!⁴ Ja sam samo u fusnoti 2, na strani 94, citirao mesto iz njegove knjige o iseljavanju Turaka na kome on navodi imena albanskih autora koji iseljavanje muslimana prikazuju kao proterivanje, dok sam na strani 101 u fusnoti 42 citirao različite brojeve iseljenika koje je on naveo.⁵ To što neko citira albanske autore ne znači da je Albanac. Što se opaske da je „problematično” odnosno čak „simptomatično” pisati o iseljavanju „muslimanskog stanovništva (dvije) Jugoslavije u Tursku”, moram da podsetim da se ja nisam bavio iseljavanjem „muslimanskog stanovništva” uopšte, a posebno ne tokom perioda „dvije Jugoslavije”: tema mog članka je, kako se (ponovo!) jasno vidi iz naslova, je iseljavanje *Albanaca sa Kosova 1950-ih godina*. Budući da nisam imao nameru da napišem sveobuhvatnu studiju fenomena muslimanskog iseljavanja, nego sam se ograničio samo na jedan njegov mali segment, nije jasno zašto bih – posle vrlo lapidarnog uvoda koji čitaoca upućuje na širi kontekst – širio priču elementima koji za nju nisu neposredno vezani. A u svom prebacivanju, g. Kerimi čini baš to izlažući o teškom položaju muslimana u prvoj Jugoslaviji i tokom Drugog svetskog rata.⁶ Da stvar bude gora on to čini prilično pojednostavljeno a u nekim delovima i jednostrano.⁷ Ako se možemo složiti da je položaj Albanaca u međuratnom periodu bio težak, to ipak nije važno i za albanske begove koji su se dosta dobro uklopili u korumpirani politički sistem Kraljevine Jugoslavije.⁸

Slično bi se moglo reći za njihove bosanskohercegovačke parnjake. S druge strane, Albanci na Kosovu i Metohiji su lokalnim Srbima i Crnogorcima tokom Drugog svetskog rata naneli mnogo više zla (o čemu g. Kerimi nije rekao ni reč) nego što su ga pretepeli (od četnika ili partizana)⁹, dok je za međusobne pokolje u Bosni i Hercegovini i Sandžaku teško reći koja narodnost je u njima

⁴ Salim Kadri Kerimi, Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića o iseljavanju muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku, *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, 2024, 481. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.477>).

⁵ Zoran Janjetović, Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2022, 94.

⁶ S. Kadri Kerimi, *Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića*, 482-483.

⁷ Za dobar pregled položaja i težnji bosansko-hercegovačkih muslimana u tom periodu vidi: X. Bougarel, *Nadživjeti carstva.*, 69-97.

⁸ Bogumil Hrabak, *Džemijet: organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka 1919-1928*, Beograd (izdanje autora) 2003; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1918-1929)*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1970; Gordana Krivokapić-Jović, Oklop bez viteza. *O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini SHS (1918-1929)*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2002.

⁹ Nenad Antonijević, *Kosovo i Metohija 1941-1945. godina – ratni zločini*, Beograd (Muzej žrtava genocida) 2017. Ne treba zaboraviti ni da su i tokom međuratnog razdoblja, uprkos anti-albanskoj politici državnih vlasti, Albanci u mestima i krajevima gde su činili većinu još uvek bili u prilici da vrše pritisak na lokalne Srbe i Crnogorce, tj. ni tada stanje nije bilo sasvim crno-belo. Up. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2005, 337.

više stradala.¹⁰ Što se tiče Vojne uprave koja je na Kosovu i Metohiji uvedena u februaru 1945. godine, ona je bila posledica masovne albanske pobune protiv novih vlasti, a ne nekakvog njihovog posebnog odijuma prema muslimanima ili Albancima.¹¹ Pored toga, Vojna uprava je kratko trajala a uskoro su je zamenile mere integracije i afirmacije albanskog stanovništva (uključivanje u vlast, primanje u KPJ i masovne organizacije, otvaranje škola na albanskom, revizija agrarne reforme)¹² dok je kažnjavanje buntovnika i nekadašnjih kvislinga bilo malog obima¹³ – pogotovo ako se uporede sa sudbinom folksdojčera ili zarobljenih ustaša i domobrana. Pri tom broj onih koji su napustili zemlju nije bio velik, a svakako je neuporedivo veći bio broj onih koji su tokom rata i nakon njega do juna 1948. u nju došli.

Dakle, muslimansko, pa i albansko stanovništvo nije tokom Drugog svetskog rata i na njegovom kraju propatilo više od ostalog stanovništva: naprotiv, Albanci su zbog sprovođenja nove nacionalne politike i dobrih odnosa sa Albanijom najvećim delom bili pošteđeni posleratnih represalija. To ne znači da nije bilo zločina protiv muslimanskog stanovništva i verskih objekata kako navodi g. Kerimi, ali njih je bilo protiv pripadnika svih naroda i njihovih verskih objekata!¹⁴ Problem je u tome što su pripadnici svakog naroda spremni da vide samo „svoje” žrtve, ostajući po pravilu gluvi i slepi za žrtve iz redova drugih naroda. Jugoslovenski komunisti su u celoj zemlji uspostavljali vlast na slični način, a svi oni koji su im se suprotstavljali ili za koje se sumnjalo da bi mogli da se suprotstave, su likvidirani. Prilikom određivanja stepena represije

¹⁰ O izuzetno složenoj situaciji u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svetskog rata vidi još uvek neprevaziđeno delo: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo (Oko grafičko-izdavačka kuća d.d) 1998; vidi i X. Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 99-130. O funkcionisanju mehanizma uzajamnih pokolja na primeru Kulen Vakufa vidi: Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Ithaca, London (Cornell University Press) 2016, 61-264.

¹¹ Đorđe Borozan, *Velika Albanija. Porijeklo- ideje – praksa*, Beograd (Vojnoizdavački institut Vojske Jugoslavije) 1995, 494-507; Dmitar Tasić, *Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) 1944-1953*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2021, 91-103; N. Antonijević, *Kosovo i Metohija*, 488-515; Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd (Narodna knjiga) 1984, 231-257, 262-263; Branislav Božović, Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji. Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1991, 485-530.

¹² Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2022, 306, 312-315, 351-359, 369-373, 544-553, 556-559, 562-563, 594-595, 607-610, 629-633.

¹³ Po sada dostupnim dokumentima OZN-e, streljano je nekoliko stotina ljudi. Z. Janjetović, *Konfrontacija i integracija*, 263-265. Za ratne zločince je proglašeno oko 300 Albanaca. Đ. Borozan, *Velika Albanija*, 523. Istovremeno, oko 10.000 folksdojčera je pobijeno tokom oslobađanja zemlje 1944/45, a oko 50.000 je pomrlo u koncentracionim logorima čekajući deportaciju u Nemačku. Za ratne zločince je proglašeno 1.700. Michael Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien (Österreichische Akademie der Wissenschaften) 2008, 198.

¹⁴ Up. npr. Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb (Hrvatski institut za povijest) 2015 (2. izd); Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić (pripr), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, Slavonski Brod, Zagreb (Hrvatski institutu za povijest) 2005.

merodavni su bili praktični razlozi, a ne nacionalna ili verska pripadnost kao takva: tako su folksdojčeri zbog kolaboracije i zločina kolektivno kažnjeni jer se smatralo da mogu jednog dana ponovo postati peta kolona Nemačke i zato što su imali veliku imovinu pogodnu za sprovođenje agrarne reforme¹⁵; Albancima su kolaboracija i zločini praktično oprosteni zbog želje za smirivanjem situacije, stavljanjem Albanije pod Titovu dominaciju, njihove brojčane snage i duge tradicije oružanog otpora vlastima; antikomunističkim Srbima ni veliko učešće Srba u Narodnooslobodilačkom pokretu nije obezbedilo blaži tretman na kraju rata,¹⁶ jer su srpski monarhisti bili viđeni kao najčvršći stubovi predratnog režim, itd, itd. Sigurno je da su kod pripadnika svih naroda ratni zločini i posleratna represija izazivala strah i nesigurnost: nije jasno zašto bi samo muslimani bili podložni tim osećajima?!

Kerimijeva tvrdnja da Sandžak nije dobio obećanu autonomiju jer su tamošnji muslimani svrstani u „nepoželjne i nelojalne manjine” se teško može prihvatiti ako se uzme u obzir da su Bošnjaci (tada zvani Muslimani) priznati za jedan od državotvornih naroda. Ako je njegovo rezonovanje ispravno, neka mi g. Kerimi objasni kako to da ustanički krajevi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sa većinskim srpskim življem iz čijih redova se regrutovao (naj)veći deo partizanskih jedinica, nisu dobili autonomiju? Jesu li i oni bili „nepoželjni i nelojalni”? Naravno da nisu. Ovaj primer sam naveo da bi se videlo koliko su pojednostavljena, monokauzalna i jednostrana objašnjenja apsurdna i neodrživa. Nove vlasti su prilikom donošenja političkih odluka stvari razmatrale sa više aspekata tražeći (za sebe) najpovoljnije rešenje, a nacionalisti raznih boja su to naknadno tumačili i tumače „teorijom zavere” protiv svog „naciona”.¹⁷ Čini se da je i razmišljanje g. Kerimija na njihovom tragu.

Sada dolazimo do ključne teze g. Kerimija, a to je da iseljavanje Turaka i drugih muslimana tokom pedesetih godina nije bilo dobrovoljno nego prinudno, tj. kako on kaže „forsirano”. Pri tom se on poziva na bošnjačke, albanske, turske, makedonske, američke, engleske, pa i srpske autore. Ja se, pak, u članku koji mu je toliko zasmetao, pozivam prevashodno na arhivske dokumente, kao i na autore koji su takođe radili na primarnoj arhivskoj građi. Pored toga, podjednako je važno ponovo napomenuti i to da se moj članak bavi iseljavanjem *Albanaca sa Kosova i Metohije* (što g. Kerimi stalno gubi iz vida) dok je iseljavanje Turaka i drugih muslimana iz Makedonije obrađeno samo utoliko što je poslužilo kao

¹⁵ Malobrojni nemački komunisti i antifašisti i komunisti nisu stradali već su se neometano uključili u novi sistem. Neki od njih (npr. Toma Granfil, Tomas Devald, Jaša Rajter) su se čak uspeli do vrlo visokih funkcija. Slobodan Maričić, *Susedi, dželati, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd (Connect and Media Marketing International) 1995, 115-116.

¹⁶ Po majoru OZN-e Milanu Trešnjiću, neposredno po dolasku komunista samo je u Beogradu streljano 10.000 ljudi. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2006, 179. Taj broj je verovatno preteran ali izjava uključenog savremenika ipak ukazuje na veliku masovnost odmazde nad *ideološkim* neprijateljima. (Ne treba zaboraviti da su većinu partizanskih jedinica koji su oslobodile Beograd činili Srbi.)

¹⁷ Vidi moju polemiku s Igorom Vukadinovićem, Zoran Janjetović, *Ideologijom protiv nauke, ili naukom protiv ideologije?*, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2023, 301-302 (297-314).

podsticaj muslimanima u drugim delovima zemlje, uključujući Kosovo i Metohiju, da i oni krenu u iseljavanje. Da li su makedonske vlasti podsticale to iseljavanje ja ne znam jer se to nisam istraživao budući da je moja tema bilo *iseljavanje Albanaca sa Kosova i Metohije*. Svakako u dokumentima sa federalnog nivoa koji su meni bili dostupni, o tome nema traga. Moram ipak reći da mi Kerimijeva teza da su makedonske vlasti vršile pritisak za iseljavanjem Turaka ne deluje dovoljno uverljivo iz celog istorijskog konteksta. Pre svega, zašto bi makedonske vlasti bile više zainteresovane za iseljavanje Turaka sa kojima je bilo malo problema, nego za iseljavanje mnogo opasnijih Albanaca¹⁸ koji su tokom Drugog svetskog rata masovno kolaborirali sa okupatorima, osnivali tajne separatističke organizacije posle rata, saradivali sa obaveštajnom službom Albanije tokom krize nakon Rezolucije Informbiroa i bili naslonjeni kako na masu kosovskometohijskih Albanaca, tako i na matičnu zemlju? Drugi važan razlog zašto mi je Kerimijeva tvrdnja neuverljiva je generalna nesklonost jugoslovenskog komunističkog vrha prema iseljavanju koju sam u članku i spomenuo.¹⁹ Nije se radilo samo o bezbednosnim rizicima, gubitku radne snage ili vojnih obveznika. Jugoslovenski komunisti su bili uvereni da grade najbolji sistem na svetu, pa bi želja za masovnijim iseljavanjem iz zemlje u kojoj se on gradio bila blamaža i prećutna potvrda nezadovoljstva stanovništva.²⁰ Zbog toga je i pasoška politika u to vreme bila tako restriktivna.²¹ Kao što sam u članku spomenuo, izuzeci su pravljani iz spoljnopolitičkih razloga: sa Česima i Slovancima, Poljacima, Jevrejima, preostalim Nemicima – i Turcima. Bili su to primeri kad su dobri odnosi sa zemljama-maticama manjinskog stanovništva stavljeni iznad potencijalnih političkih i ekonomskih teškoća. Za nuždu, takvo ograničeno iseljavanje pripadnika *pojedinih manjina* je moglo da se propagandno upakuje kao svojevrsan „liberalizam” i širokogrudost. Ono svakako nije zamišljeno kao nekakvo „etničko čišćenje”, a pogotovo nije moglo biti tako zamišljeno u slučaju Turaka i drugih muslimana, budući da su iseljenici morali da u Turskoj nađu sponzora - garantna, (rođaka ili prijatelja) koji je za potencijalne iseljenike podnosio zahtev za turskom useljeničkom vizom.²² Drugim rečima, krajnja instanca koja je odlučivala o nečijem iseljenju, su bile

¹⁸ Takva razmišljanja jesu zabeležena među delom Makedonaca u etnički mešovitim krajevima, ali ona nisu odražavala službeni stav komunista i vlasti. Up. Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München (Oldenbourg Verlag) 2013, 318-319.

¹⁹ Z. Janjetović, *Emigration*, 95-96.

²⁰ Vladimir Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2009, 141, 178-179. Reakcija Centralnog komiteta Saveza komunista Makedonije na želju turskih kulturnih delatnika da se iseje je bila razočarenje koje je odražavalo gore navedeni način mišljenja: politička zrelost turskih kulturnih radnika navodno nije bila na potrebnom nivou da iskoriste prilike razvoja u jugoslovenskom društvu. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 325. U ovakav stav prema iseljavanju se uklapa i prećutkivanje ugovora sa Turskom o kome govori g. Kerimi.

²¹ Radmila Radić, *Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina, Istorijski zapisi*, LXXII, 1-2, 1999, 147.

²² A. Elif Becan, *Une famille Étrangère*, 181-183.

turske, a ne jugoslovenske vlasti, a proces iseljavanja je tražio aktivan rad budućih iseljenika – nalaženje sponzora, odnosno garanta, kao i angažman ovih drugih. Pored toga, od osnivanja Republike, turske vlasti su kod useljavanja preferirale ljude turskog porekla i kulture, dok su ostali bili neuporedivo manje dobrodošli.²³ Ne izgleda li ta procedura prekomplikovana za „forsiranje” nekog masovnog iseljavanja? Ako se svemu tome pridodaju prigovori Turaka iz mesta u Makedoniji iz „blokova” iz kojih iseljavanje nije bilo dozvoljeno i molbe nekih Albanaca koji su već imali rođake u Turskoj da se isele,²⁴ cela Kerimijeva konstrukcija pada u vodu.²⁵

Sama činjenica koju on navodi, citirajući Vladana Jovanovića, da su vlasti prestajale da stipendiraju buduće iseljenike i da otpuštaju činovnike koji su nameravali da se isele, nije nikakav dokaz pritiska za iseljavanje, već *posledica odluke pojedinaca da se isele*. Ona je sa stanovišta vlasti bila potpuno logična: zašto pomagati školovanje nekoga ko će svojim znanjem doprinostiti nekoj drugoj zemlji? Mnoge države, ustanove ili kompanije postavljaju slična ograničenja pri dodeli stipendija jer ne žele da ulažu u kadrove od kojih će neko drugi imati koristi. Što se činovnika tiče, ta radna mesta su u siromašnim društvima (što je jugoslovensko i makedonsko u to vreme bilo) posebno poželjna kao neka vrsta povlastice, pa zašto bi tu povlasticu uživao neko ko je odlukom da se iseli pokazao da nije zadovoljan svojim položajem u društvu (i povlasticom da u njemu bude činovnik)? Sa stanovišta vlasti i onemogućavanje povratka je bilo vrlo logično: ljudi su pre iseljavanja rasprodavali svoju imovinu, a oni koji su želeli da se vrate se u Turskoj nisu snašli pa se sa priličnom dozom sigurnosti moglo pretpostaviti da bi se vratili kao socijalni slučajevi²⁶ – koje nijedna vlast ne voli. Ideološke i političke sumnje su verovatno takođe bile u igri jer su one u to vreme pogadale svakoga ko bi trajno odlazio iz inostranstva ili dolazio iz njega.

Šta reći na Kerimijevo tvrdnju da niko ne bi napustio svoje ognjište osim ako nije „prisiljen ili usmeren” (sic) „na otvoren ili suptilan način”?!? Dovoljno je setiti se da je iz malene Republike Hrvatske samo tokom poslednjih deset godina otišlo 400.000 (gotovo isključivo) Hrvata – koje niko nije pritiskao, poterivao („usmeravao”) ili proterivao. Slična je situacija u mnogim drugim zemljama. Ona samo dokazuje staru istinu da se ljudi sele tamo gde misle da će im biti bolje nego na sopstvenim ognjištima. To važi kako za Hrvate, tako i za Turke, Albance, Bošnjake i sve druge. Jugoslovenske vlasti (koje nisu smogle

²³ A. Elif Becan, *Une famille Étrangère*, passim. Ovo je bila i posledica iskustva sa doseljenicima koji su došli posle 1878. godine, a do početka tridesetih godina XX veka se još nisu asimilovali. *Isto*, 72, 242.

²⁴ E. Pezo, *Zwangsmigration*, 308; R. Radić, *Iseljavanje*, 160-161. (Autori se pozivaju na dokumente Saveznog izvršnog veća).

²⁵ Ovo ne isključuje mogućnost da u pojedinim slučajevima na terenu nije bilo pritiska od pojedinaca iz lokalne vlasti, ali treba razgraničiti individualne zloupotrebe od državne politike.

²⁶ U slučaju potencijalnih povratnika iz Turske to se u dokumentima jasno vidi. Pored toga, i turske vlasti su zbog svojih razloga otežavale povratak iseljenika. Up. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 131-136.

hrabrosti da naprave anonimnu anketu o razlozima iseljavanja) su ipak pokušale da prikupljanjem informacija i njihovom analizom sebi objasne razloge tako velikog interesovanja za iseljavanje. Došlo se do cele palete razloga i nezadovoljstava (verskih, socijalnih, ekonomskih, nacionalnih) pomešanih sa dezinformacijama i razlozima lične prirode. Ja sam ih verno preneo u svom članku.²⁷ G. Kerimi mi uprkos tome prebacuje „nenaučnost”, neshvatajući da ne može pretendovati na naučnost neko ko polazi od unapred gotovih stavova ignorišući arhivske dokumente. Žalosno je da je komunističkoj policiji više bilo stalo do otkrivanja istine nego nekome ko se zaogrće plaštom nauke.

Isto važi za i za broj od oko 400.000 kojim g. Kerimi pobija moje tvrdnje. Taj broj nema utemeljenje u turskim statistikama – koje su valjda najmerodavnije. One nasuprot Kerimijevom astronomskom broju ukazuju na to da se od 1951. do 1966. u Tursku doselilo 171.940 ljudi iz Jugoslavije. Velika većina njih je došla između 1953. i 1966. godine, s tim što je već od 1959. godine broj useljenika počeo da opada, da bi 1962. iznosio 3.399 sa tendencijom daljeg smanjivanja (osim manjeg porasta (3.672) 1966. godine). Vrhunac je predstavljao period 1956-1958. kada je došlo 92.268 ljudi (oko 54%).²⁸ Ovime je obesmišljena i Kerimijeva (i ne samo njegova!) tvrdnja o navodno velikoj i zloćudnoj ulozi Aleksandra Rankovića u pokretanju i omasovljavanju iseljavanja muslimana. Ne samo što je ono počelo da jenjava davno pre njegove smene, nego u izvorima ne postoji nikakav trag da je Ranković bio inicijator ili podrstrekač iseljavanja. Naprotiv: postoje dokumenti iz kojih se vidi da je on proces iseljavanja posmatrao sa političkom zabrinutošću i skepsom, što sam ja u članku i citirao.²⁹ Posle obaranja Rankovića, postalo je popularno pripisivati mu sve deformacije i zloupotrebe režima: iako je bio mnogo više izvršilac nego kreator politike,³⁰ on je postao pogodni žrtveni jarac za sve mane jugoslovenskog socijalizma u njegovoj rigidnoj fazi. Nekritičko usvajanje popularnih mitova, međutim, nema nikakve veze sa naučnošću u koju se g. Kerimi kune a koju meni osporava.

Pod tačkom tri g. Kerimi me je zasuo gomilom pitanja. Deo njih je već obrađen u ovom odgovoru, a deo je, po mom mišljenju, već dovoljno jasno objašnjen u mom članku. Da bih razvejavao svaku nedoumicu, ovde ću se ipak ukratko pozabaviti pitanjima g. Kerimija. Prva tri se tiču razloga zašto su

²⁷ Z. Janjetović, *Emigration*, 103-108. Upravo u vreme najmasovnijeg iseljavanja u Tursku, tokom druge polovine pedesetih godina, došlo je do znatnog porasta nezaposlenosti u Jugoslaviji. Up. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 99. Anketa koju je američka ambasada u Beču sprovedla na malom uzorku od 100 emigranata je pokazala da je polovina emigrirala prvenstveno zbog ekonomskih razloga, oko 25% uglavnom zbog političkih, a oko 25% zbog drugih. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 155. Ovo je premalo za neopozive zaključke, ali je indicija.

²⁸ E. Pezo, *Zwangsmigration*, 79.

²⁹ Z. Janjetović, *Emigration*, 110-111.

³⁰ Tito je na proslavi desetogodišnjice Službe bezbednosti u maju 1954. rekao: „Razumije se, moram da kažem da smo mi to zajedno radili i da on [Ranković] nije preduzeo nijedan važniji posao, a da se prethodno nije posavjetovao sa mnom i ostalim drugovima u najužem rukovodstvu...“. Bojan Dimitrijević, *Ranković. Drugi čovek*, Beograd (Vukotić medija) 2020, 169.

jugoslovenske vlasti prihvatile da pregovaraju o iseljavanju Turaka, zašto su pregovori bili tajni a ugovor ostao neobjavljen. Jugoslovenske vlasti su prihvatile turski zahtev³¹ za iseljavanjem Turaka koji su imali rođake u Turskoj u kontekstu povezivanja sa tom zemljom u okviru Balkanskog pakta: kako sam već spomenuo, već se na primeru iseljavanja pripadnika drugih manjina videlo da su jugoslovenske vlasti zarad spoljnopolitičkih koristi bile spremne da naprave izuzetke u svojoj restriktivnoj iseljeničkoj politici. Dakle, ako se to zarad prijateljstva sa njihovim matičnim državama moglo dozvoliti Česima, Slovacima, Poljacima i Jevrejima, zašto ne bi i Turcima? Isto tako, prethodna iskustva su pokazala da takve sporazume ne treba oglašavati na sva zvona jer to prouzrokuje probleme u unutrašnjoj politici, pa ovome treba tražiti razlog tajnosti sporazuma. Treba se setiti da u to vreme u politici nije postojala danas toliko popularna reč „transparentnost”, a to je posebno važno za spoljnu politiku.

Na pitanje zašto vlasti nisu sprečile propagandu za iseljavanje i kaznile njene nosioce treba reći da je problem bio što se dobar deo propagande za iseljavanje širio preko pisama rođaka iz Turske ili kroz njihove posete starom kraju. Te posete nije bilo moguće sprečiti bez velike unutrašnje i spoljnopolitičke štete. Pored toga, vlasti su bile zatečene širinom interesovanja za iseljavanje – kako sam u članku i naveo.³² Da li je neko kažnjen zbog širenja propagande za iseljavanje, nije mi poznato. U građi koja mi je bila dostupna nisam našao spominjanje takvih slučajeva, ali je neodobranje osnovni ton koji provejava kroz dokumente koji govore o širenju propagande i raznih glasina u vezi sa iseljavanjem. On pokazuje da vlastima (bar na Kosovu i Metohiji, kojima sam se ja bavio) ta propaganda nipošto nije bila dobrodošla, pa s obzirom na tadašnje poimanje ljudskih prava, treba očekivati da su neki propagandisti i bili kažnjeni. Sigurno je samo da su turska ambasada i konzult u Skoplju širili propagandu za iseljavanje³³ – a njihovo osoblje sigurno nije moglo biti pohapšeno ili kažnjeno – pogotovo ne u tom političkom trenutku.

Što se pitanja o Lazaru Koliševskom i Jovanu Veselinovu tiče, čini mi se da u pogledu Koliševskog g. Kerimi podosta „učitava” u njegove izjave koje su zbog političkog laviranja bile i namerno nejasne. S druge strane navodna izjava Veselinova koju citira je, ako je tačna i ako sam dobro razumeo, data neposredno posle Drugog svetskog rata. Ako je tako, to bi ostavljalo jaz od bar desetak godina između nje i početka masovog iseljavanja – iz Makedonije! Pored toga, izjava se pre može tumačiti kao podsticaj sandžačkim muslimanima da stiču obrazovanje i traže posao u *drugim krajevima Jugoslavije* – na šta upućuje rečenica „Ne možemo svuda podizati fabrike”. Jer, da se mislilo na iseljavanje iz zemlje, zašto bi budući iseljenici bili podsticani da se školuju? Vlast koja želi da nekoga iseli ili protera ne brine o tome da li će taj u zemlji odredišta raditi kao inženjer ili nosač na železničkoj stanici, a ako je proklamovan princip besplatnog

³¹ A. Elif Becan, *Une famille Étrangère*, 178.

³² Z. Janjetović, *Emigration*, 109.

³³ R. Radić, *Iseljavanje*, 163.

obrazovanja (tj. školovanja o državnom trošku) onda nema apsolutno nikakvog računa da plaća školovanje ljudi koje namerava da prinudno iseli! Čini se da je g. Kerimi i ovde „učitao” neke svoje ideje u tuđe reči.

Na pitanje zašto su protivnici iseljavanja, posebno Albanaca, tretirani kao „državni neprijatelji – nacionalisti, iredentisti” je već dat odgovor u mom članku: ³⁴ zato što oni to de facto i jesu bili. Nacionalistima nije bilo u interesu smanjivanje broja Albanaca jer su time gubili snagu, a ako bi se najveći deo Albanaca iselio, i mogućnost da zahtevaju teritorije na osnovu etničkog principa. Deo njih je uz to smatrao da je iseljavanje nepotrebno jer su verovali da će krajevi naseljeni Albancima uskoro pripasti Albaniji. Iz istih razloga, protiv iseljavanja iz Jugoslavije je bio i albanski diktator Enver Hodža. Ovakve poglede, uostalom, imaju nacionalisti svih naroda.

Sledeće pitanje, zašto su se iz Makedonije iseljavali samo muslimani a ne i hrišćani, bi imalo smisla da ga je postavio neki naivni i neobavešteni stranac iz daleka, a ne žitelj Makedonije. Ako su se selili samo muslimani, otkud to da *samo u Australiji* ima preko 111.000 ljudi makedonskog porekla?!³⁵ Radi se jednostavno o tome da se 1953. godine otvorila mogućnost iseljavanja za Turke (i druge muslimane koji su želeli da se ise i uspevali da se ubace među Turke). Za druge su mogućnosti za odlazak u inostranstvo do 1964. (dakle do vremena kada je najveći talas iseljavanja u Tursku već prošao) zakonski bile skučene.³⁶ Kao što znamo, kada su jugoslovenske vlasti omogućile odlazak na privremeni rad u bogatije zapadne zemlje, ljudi nezdovoljni svojim socijalno-ekonomskim položajem, a nekada i političkim sistemom, su tu mogućnost obručke zgrabili, pa je za samo pet godina, do 1969. godine, njihov broj *samo u Nemačkoj*, iznosio oko 200.000,³⁷ tj. znatno više nego što se od kraja Drugog svetskog rata iselilo u Tursku. Iako se veliki deo gastarbajtera vratio ili vraćao tokom prvih decenija, vremenom je njihov „privremeni” boravak u inostranstvu postao de facto, a potom i de iure, iseljenje.

I konačno, za poslednje pitanje o emigraciji muslimana tokom međuratnog razdoblja mi nije jasno zašto je upućeno meni i povodom mog članka o iseljavanju Albanaca sa Kosova i Metohije *tokom pedesetih godina XX veka*. Ja sam se tim pitanjem, doduše, bavio u mojoj knjizi o nacionalnim manjinama u međuratnoj Jugoslaviji, ali nikada nisam dao ocenu da je položaj manjina u tom periodu, posebno u južnim delovima zemlje, bio povoljan, niti sam igde rekao da vlasti nisu vršile pritisak, posebno od sredine tridesetih godina, na Albance, naročito u pograničnim krajevima, da se iseljavaju.³⁸ U članku na koji se g. Kerimi obrušio sam ukazao na jasan preokret u manjinskoj politici koji su izvele komunističke vlasti nakon Drugog svetskog rata.³⁹ Kerimi, međutim, želi da

³⁴ Z. Janjetović, *Emigration*, 108-109.

³⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Macedonian_diaspora.

³⁶ V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka*, 179.

³⁷ *Isto*, 141-164.

³⁸ Up. Z. Janjetović, *Deca careva*, passim.

³⁹ Z. Janjetović, *Emigration*, 95.

previdi taj obrt u nacionalnoj politici jer mu se ne uklapa u tezu o „prinudnom” iseljavanju.

Kerimi u nastavku ističe svoj zaključak da su svi razlozi iseljavanja koji su na osnovu arhivske građe navedeni u mom članku bili samo sporedni, a da je glavni bio to što su muslimani od vlasti smatrani za nepoželjnu manjinu. Ovu tvrdnju je doduše, podvukao, ali ju time nije učinio uverljivijom. Ono što su u arhivskim dokumentima činjenice proverljive ukrštanjem dokumenata, poznavanjem domaćeg i inostranog političkog i ekonomskog konteksta, zakonodavstva, ideoloških nazora vodećih komunista i zdravog razuma, on ignoriše zarad sopstvene verzije koju dokumentuje samo poricanjem činjenica (u šta spada i drastično preuveličavanje broja iseljenika) i podmetanjem činjenica koje se tiču međuratnog razdoblja⁴⁰ i sa temom mog članka nemaju praktično nikakve veze! Nije mnogo naučno, gospodine Kerimi.

Kerimi podvlači i da je na zahtev makedonskih vlasti jugoslovensko rukovodstvo liberalizovalo iseljavanje,⁴¹ iako je baš na zahtev makedonskog rukovodstva krajem 1957. godine uvedena obaveza da iseljenici moraju da borave pet godina u Makedoniji da bi im bilo odobreno iseljavanje.⁴² Istina je da je to pogađalo muslimane iz drugih delova zemlje, kao i da je Makedonija do kraja 1957. godine bila liberalnija od Kosmeta u odobravanju iseljavanja *Albanaca*, ali je iseljavanje počelo da opada naredne godine – kada je AP Kosovo i Metohija liberalizovala iseljavanje *Turaka*.⁴³ Treba imati na umu da kada je iseljavanje uzelo maha, makedonske vlasti su se našle pod socijalnim pritiskom da liberalizuju iseljavanje, ne samo zbog brojnih zahteva muslimana da se ise, nego i zato što su se potencijalni iseljenici iz drugih delova zemlje gomilali u Makedoniji izazivajući ceo niz socijalnih, političkih, ekonomskih i drugih problema.⁴⁴

Nije mnogo naučno ni podmetati mi navodnu dilemu da li je proces članovima grupe „Judžel” bio faktor zastrašivanja turske nacionalne manjine, koji je onda navodno podstakao masovnu emigraciju, čim su se za to stvorile mogućnosti. Ja sam vrlo jasno rekao da je to (po Nikolini Rajković) verzija događaja mainstream-a turske istoriografije u koju ja ne verujem s obzirom na niz drugih razloga za iseljavanje koji su uz to, bili i vremenski bliži ili savremeni iseljavanju.⁴⁵ Iz dosta nejasne rečenice (u kojoj je jasna samo nepristojnost) ispada da g. Kerimi deli mišljenje mainstream turske istoriografije i veruje da je osuda „judželovaca” dugoročno uterala strah u kosti pripadnicima turske manjine

⁴⁰ S. Kadri Kerimi, *Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića*, 488-489.

⁴¹ *Isto*, 488.

⁴² R. Radić, *Iseljavanje*, 162, 167. „Zloglasni“ Ranković se 19. decembra 1957. založio da se ograniči iseljavanje da ne bi postalo širi problem. („To je vrlo nezgodno za Jugoslaviju da ide na raseljavanje Šiptara iz Makedonije, sa Kosmeta, Crne Gore i tamo gde ih ima...Sutra će nam se otvoriti ovaj **problem** (podvukao Z.J) u Bosni i Hercegovini i ne znamo dokle ćemo otići ako se iseljavanje ne spreči.“) (R. Radić, *Iseljavanje*, 167; E. Pezo, *Zwangsmigration*, 306, 314.)

⁴³ E. Pezo, *Zwangsmigration*, 310-312.

⁴⁴ *Isto*, 317-324.

⁴⁵ Z. Janjetović, *Emigration*, 102.

i podstakla ih na iseljavanje. Kao teorija, to bi se moglo uzeti u razmatranje; međutim, trebalo bi za nju izneti i dokaze – što g. Kerimi ne čini. S druge strane, mogu se navesti primeri drugih manjina čiji istaknuti pripadnici su takođe stradali na kraju Drugog svetskog rata, posle njega ili tokom sukoba sa Informbiroom, ali većina pripadnika tih narodnosti ipak nije pohrlila da se masovno iseljava kada se za to otvorila mogućnost,⁴⁶ što ukazuje da osuda „Judžela” verovatno i nije imala toliki uticaj kakav joj se pripisuje.

No, ni to nije kraj podmetanjima g. Kerimija. Nakon svega, on me optužuje da sam ja u svom članku, u fusnoti 42 naveo da *on* tvrdi da je broj iseljenih iznosio 500.000.⁴⁷ Međutim, ako se tekst pročita malo pažljivije (što valjda spada u „naučnost” koju mi sve vreme osporava) vidi se da je broj spomenut u glavnom tekstu dok je u fusnoti samo upućivanje na knjigu gospodina Kerimija, a *ne na to da je on izmislio taj podatak!* Treba mu priznati da njegova mašta ipak nije toliko razigrana pa se zadovoljava sa *samo* takođe teško dokazivih 400.000. Da pažljivo ne čita (slučajno ili namerno) g. Kerimi je pokazao i u svom prikazu mog zaključka da jugoslovenske vlasti nisu podržavale, već su se trudile da ograniče iseljavanje *Albanaca* (posebno sa Kosova i Metohije). Žalosno je što po ko zna koji put, kao učitelj đaka-prvaka, moram da vratim g. Kerimija da pažljivo pročita *naslov* mog članka. Na osnovu dokumentacije u koju sam imao uvid (građa SIV-a, UDB-e), taj zaključak u potpunosti važi kad je reč o kosovskometohijskim Albancima, uglavnom važi za celokupno iseljavanje muslimana, iako uz pojedina kolebanja na nivou Makedonije – koja nije bila predmet mog članka. Tvrdnja da istoričari koji pišu o događajima od pre sedamdeset godina postaju „saučesnici u kreiranju i vođenju pogrešne/štetne politike političara svojih zemalja”⁴⁸ je najblaže rečeno besmislena. A meni pripisuje „neke čudne – *anahronističke* (sic) stavove”.

Zaključak

Rad odbacuje neutemeljenu kritiku Salima Kadri Kerimija na moj članak *Emigracija kosovskih Albanaca u Tursku tokom 1950-ih*, objavljen u Tokovima istorije, 3, 2022. Kerimijeva metoda se prvenstveno sastoji od imputacija, izobličenja, iluzija i kritiziranja stvari koje se ne nalaze u mom članku ili imaju vrlo malo veze sa njegovim sadržajem. Uzrujan sam mojom tvrdnjom da je emigracija etničkih Albanaca (i drugih Muslimana) iz Jugoslavije nakon 1953. godine bila rezultat slobodne volje emigranata, kada se ukazala prilika nakon jugoslovensko-turskog sporazuma. On tvrdi da je emigraciju “prisilila” jugoslovenska vlast koja je želela da se oslobodi navodno nepoželjne muslimanske manjine, iako sam uvjerljivo dokazao, koristeći relevantne arhivske

⁴⁶ Z. Janjetović, *Konfrontacija i integracija*, 267, 387-390, 395-397, 402-413.

⁴⁷ Z. Janjetović, *Emigration*, 101.

⁴⁸ S. Kadri Kerimi, *Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića*, 490.

dokumente, da su vlasti nastojale da ograniče obim emigracije. To se posebno odnosilo na kosovske Albance, koji su bili glavna tema mog članka. Kerimi također imputira da je 400.000 muslimana emigriralo iz Jugoslavije u Tursku tokom 1950-ih, iako turska statistika pokazuje da je taj broj nešto preko 170.000. Prilagođavajući popularni mit, optužuje potpredsednika Aleksandra Rankovića da je poticao navodno prisilnu emigraciju Muslimana, bez ikakvog dokaza. S moje strane, citirao sam dokument koji dokazuje da je Ranković zapravo bio protivnik muslimanske emigracije. Druge Kerimijeve neutemeljene tvrdnje odbačene su ili ponavljanjem tačnog (tj. ispravnog i neizobličienog) teksta mog članka, ili navođenjem relevantnih istorijskih radova, ili jednostavnom upotrebom zdravog razuma.

Summary

The paper refutes the unfounded criticism by Salim Kadri Kerimi of my article *Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s*, published in *Tokovi istorije*, 3, 2022. Kerimi's method consists principally of imputations, distortions, wishful thinking and criticising of things that are not to be found in my article or have next to nothing to do with its content. He is ruffled by my claim that the emigration of Ethnic-Albanians (and other Muslims) from Yugoslavia after 1953 ensued of free will of the emigrants, once the opportunity presented itself after the Yugoslav-Turkish agreement. He claims the emigration was „forced” by the Yugoslav authorities who wanted to get rid of the allegedly unwanted Muslim minority even though I convincingly proved, using the relevant archival documents, that the authorities strove to limit the scope of emigration. This held true especially for the Kosovo Albanians who were the main topic of my article. Kerimi also imputes 400.000 Muslims emigrated from Yugoslavia to Turkey during the 1950s, although the Turkish statistics show the number to be slightly over 170.000. Appropriating the popular myth he accuses vice-president Aleksandar Ranković of instigating allegedly forced emigration of Muslims without proffering any proof. I for my part quoted a document that proves that Ranković was rather an oponent of Muslim emigration. Other Kerimi's unsubstantiated claims were refuted either by repetition of the exact (i.e. correct and not distorted) wording of my article or by adducing relevant historical works or by the simple use of common sense.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Dizdar Zdravko, Geiger Vladimir, Pojić Milan, Rupić Mate (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti*, Slavonski Brod, Zagreb (Hrvatski institutu za povijest) 2005.

Knjige/Books

1. Antonijević Nenad, *Kosovo i Metohija 1941-1945. godina – ratni zločini*, Beograd (Muzej žrtava genocida) 2017.
2. Becan, A. Elif, *Une familière Étrangeté. L'accueil des immigrants musulmans des Balkans en Turquie (1923-1964)*, Doktorska teza (École des Hautes Études en Sciences Sociales) 2021.
3. Bergholz Max, *Violence as a generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Ithaca, London (Cornell University Press) 2016.
4. Borozan Đorđe, *Velika Albanija. Porijeklo- ideje – praksa*, Beograd (Vojnoizdavački institut Vojske Jugoslavije) 1995.
5. Bougarel Xavier, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo (Udruženje za modernu historiju) 2023.
6. Božović Branislav, Vavić Milorad, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji. Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1991.
7. Cvetković Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2006.
8. Dimitrijević Bojan, Ranković. *Drugi čovek*, Beograd (Vukotić medija) 2020.
9. Đaković Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Beograd (Narodna knjiga) 1984.
10. Gligorijević Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1918-1929)*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1970.
11. Grahek Ravančić Martina, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb (Hrvatski institut za povijest) 2015. (2. izd.)
12. Hrabak Bogumil, *Džemijet: organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka 1919-1928*, Beograd (izdanje autora) 2003.
13. Ivanović Vladimir, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2009.
14. Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2005.
15. Janjetović Zoran, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2022.
16. Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison (University of Wisconsin) 1985 .
17. Krivokapić-Jović Gordana, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini SHS (1918-1929)*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2002.
18. Maričić Slobodan, *Susedi, dželati, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd (Connect and Media Marketing International) 1995.
19. McCarthy Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton (The Darwin Press) 1995.
20. Pezo Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München (Oldenbourg Verlag) 2013
21. Portmann Michael, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien (Österreichische Akademie der Wissenschaften) 2008.
22. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo (Oklo grafičko-izdavačka kuća d.d.) 1998.
23. Tasić D Mitar, *Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) 1944-1953*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2021.

Članci/Articles:

1. Janjetović Zoran, Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2022, 93-118.
2. Janjetović Zoran, Ideologijom protiv nauke, ili naukom protiv ideologije?, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2023, 297-314.
3. Kerimi Salim Kadri, Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića o iseljavanju muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku, *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, Tuzla 2024, 477-495. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.477>).
4. Radić Radmila, Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina, *Istorijski zapisi*, LXXII/ 1-2, 1999, 143-173.